

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Я.В. ВЕРМЕНИЧ

ПОЧАТКИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ: КИЇВСЬКІ ЦЕНТРИ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
у 50-70-х рр. ХІХ ст.

Київ 1997

Верменич Ярослава Володимирівна-кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

На основі маловідомих джерел досліджується діяльність наукових товариств у Києві ХІХ ст. та становлення історико-регіональної школи в українознавстві.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, О.І.Гуржій, В.М. Даниленко, В.С.Коваль, Н.А.Шип, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), І.С.Хміль, М.Ф. Дмитрієнко, М.В. Коваль.

Набір підготувала І.М.Варганова
Коректор С.М.Пільчевська
Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ВСТУП

Серед багатьох проблем, з якими зіткнулася незалежна Україна, проблема узгодження загальнонаціональних і регіональних інтересів виявилася однією з найскладніших. Успадкована від минулого регіональна строкатість, ускладнена відцентровими тенденціями в політичній поведінці місцевих еліт у деяких регіонах, утруднює процеси консолідації української нації. Дискусії, які точаться навколо проблеми формування державної регіональної політики, часто заходять у глухий кут внаслідок того, що в роки радянської влади фактично була перервана традиція вивчення України в регіональному розрізі. Йдеться про так зване "історичне районознавство", підвалини якого закладалися у XIX ст. працями М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, Д.І.Багалія, М.С.Грушевського та інших відомих українських вчених.

Потреба в українській регіоналістиці стала очевидною вже на першому, "академічному", якщо застосовувати методологію чеського вченого М.Гроха, етапі національного руху, коли швидкий розвиток етнографічних, філологічних, історичних студій стимулював процеси національного самоусвідомлення. Для позбавленого власної державності і розчленованого українського етносу, територія якого з кінця XVIII ст. була поділена між Російською та Австро-Угорською імперіями, вивчення специфіки різних її частин виступало важливою передумовою процесів формування нації. В межах Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії, регіональні відмінності виникли внаслідок дії багатьох факторів, насамперед відчуження Правобережжя, яке до кінця XVIII ст. належало Польщі, а також пізньої колонізації Слобідської Південної України. З початку XIX ст. чітко вимальовувалися принаймні п'ять регіонів України: чотири (Лівобережна, Правобережна, Слобідська, Південна Україна) у складі Росії і один - Західна Україна - у складі Австро-Угорщини. Вони значно відрізнялися один від одного і в економічному, і в політичному, і в культурному відношеннях.

Ні Росія, ні Австро-Угорщина не були зацікавлені у вивченні української специфіки, тим більше в регіональному аспекті. Імперські центри схильні були розглядати локальні історичні дослідження як джерело нелояльності і сепаратизму. Особливу нетерпимість до них виявляли власті Російської імперії, які не визнавали окремого українського народу, витравляли з свідомості народу навіть саму назву "Україна". Науковці, які на свій страх і ризик розробляли місцеву проблематику, повинні були вдаватися до езопівської мови і все ж часто зазнавали утисків і переслідувань.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови, напрям історичних студій, що розглядав українську етнічну територію як суму "земель", "просторів", "областей", і саме в такому розрізі вивчав її історію і тогочасне суспільне життя, успішно розвивався. Історики школи В.Б.Антоновича називали його "земельним", Д.І.Багалій та його учні - "обласницьким", "краєвою методою" М.С.Грушевський пізніше ввів термін "Історичне районознавство" і створив асоціацію істориків з такою назвою. Що ж до самих понять "регіон", "регіоналізм", то вони увійшли в науковий ужиток порівняно недавно. Щоправда, у другій половині 20-х рр. спроби їх осмислення робилися в Галичині.¹

"Земельний" напрям в історичній науці розвивався на стику її з географією, етнографією, статистикою, мовознавством. Специфіку його підходу до вивчення історії України М.С.Грушевський вбачав у акценті на об'єктивних умовах життя народу (географічна обстановка, комунікаційні зв'язки, особливості колонізаційних та міграційних процесів, землекористування, торговельних і культурних зносин). Початок цього напрямку історичних досліджень виводився ним від М.І.Костомарова, який першим представив історію України у вигляді суми "земель" із своїми традиціями, кордонами, історичними центрами. Коли у 60-70-х рр. XIX ст. розвиток народознавства поставив на чергу завдання своєрідного "передісторичного" (археологічного, історико-географічного, культурно-історичного, мовно-лінгвістичного) обстеження України, традиції "земельної школи" продовжувалися зусиллями В.Б.Антоновича і його учнів. За оцінкою Грушевського, монографії, створені цією школою науковців, "утворили для свого часу дуже серйозну базу порайонного обслідування, яке в сумі охоплювало майже цілу Україну".²

Чимала роль у створенні концептуальних основ української регіоналістики та виробленні відповідних методик належала університетським центрам - харківському, одеському, київському. Науковці

об'єднання й товариства, які при них виникали, починали, як правило, з вивчення і описання прилеглих до цих центрів місцевостей - складання історичних, статистичних, топографічних записок про край передбачалось університетськими статутами. Так виникли своєрідні школи краєзнавства, які залучали до роботи над місцевою історією студентів, вчителів, всіх любителів старовини. В міру нагромадження емпіричного матеріалу та вироблення методик обстежень у полі науковців опинилися вже не окремі населені пункти, але й регіони, що склалися переважно навколо учбових округів. Усталювалися критерії районування, а разом із цим - і інтерес до вивчення регіональної специфіки.

Природно, що в епіцентрі наукових інтересів школи істориків та етнографів опинилася історія Правобережної України. Драматичні події, що тут відбувалися впродовж століть, були своєрідним дзеркалом, у якому відбилися національний характер українського народу, його прагнення й сподівання, його болі і страждання. Інтерес до вивчення цього краю зумовлювався також тривалою відірваністю Правобережжя від основної української етнографічної території і практичними потребами вивчення новоприєднаних до Росії земель.

Новий напрям історичних досліджень, що виник на цьому ґрунті, використовував здобутки порівняльно-етнологічного методу, який утверджувався на той час у європейській науці. Дослідження київських вчених дали могутній поштовх розвитку етнології і в 70-х рр. вивели її, за твердженням М.П. Драгоманова, на передові позиції в Росії.³

Автор даної публікації не ставить своєю метою аналіз змісту і спрямованості праць цього напрямку. Її завдання скромніше - простежити процес становлення у Києві наукових товариств, які у великій мірі сприяли розвитку регіональних історичних досліджень. Йтиметься головним чином про діяльність двох наукових осередків - Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1851-1864) та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876).

На діяльності цих двох наукових інституцій автор фокусує увагу з кількох причин. По-перше, тому, що завдяки зусиллям істориків, економістів, мовознавців, які навколо них гуртувалися, відбувався цікавий процес зближення історичної науки і народознавства, створювалися нові методологічні підходи до розв'язання проблеми "центр і окраїни". По-друге, у цих товариствах опрацьовувалися принципово нові методики порайонних обстежень, основою яких були методи опитувань, анкетування, тобто закладалися основи майбутніх соціологічних

досліджень. По-третє, саме з діяльністю Південно-Західного відділу РГТ справедливо пов'язується початок організаційного оформлення української науки, її інституалізації. Н. Д. Полонська-Василенко розглядала відкриття відділу як перший крок до створення Української Академії Наук.⁴ Один з найбільш серйозних і вдумливих дослідників історії відділу Ф. Я. Савченко йшов іще далі, вважаючи, що його наукову роботу цілком логічно розглядати "не лише як перший крок до Академії, а як наукове товариство, що свідомо поширивши рамки призначеної і затвердженої для нього програми, протягом трьох років набиало значення справжньої Української Академії Наук".⁵

Діяльність київських наукових товариств другої половини ХІХ ст. привертала увагу і інших дослідників. Але ці наукові інституції вивчалися або з точки зору їх етнографічних студій,⁶ або в контексті впливу їх діяльності на суспільно-політичне життя.⁷ Значення їхнього доробку для створення наукових основ регіоналістики практично не з'ясоване. Не проведений і порівняльний аналіз діяльності обох наукових осередків, які хоч і зберігали традицію наступності, все ж по-різному визначали свої завдання. На відміну від комісії відділ РГТ мав виразне українське обличчя, ставив перед собою, крім наукових, і певні політичні цілі. Тому його діяльність виявилася більш плідною і мала більший суспільний резонанс.

У даній публікації автор намагається показати, як йшов процес консолідації зусиль київських вчених навколо вивчення історії Подніпров'я, які труднощі їм довелося долати на шляху до об'єднання фахівців, відродженого у наші дні під іменем Товариства Несторалітописця. Уявляється важливим також простежити, як у середовищі інтелігенції, що піддавалася інтенсивним русифікаційним впливам, пробуджувалося відчуття необхідності "праці для України" і як історичне знання перетворювалося на стимул розвитку національної свідомості.

1. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. КИЇВ ЯК НАРОДОЗНАВЧИЙ ЦЕНТР

Історична доля Правобережної України, регіону, де закладалися основи давньоруської державності, відбувалися важливі події Визвольної війни середини ХVІІ ст., складалася трагічно. Протягом більш як тридцяти років вона була ареною кривавого суперництва між Росією і Польщею за володіння цим краєм. За умовами "Вічного миру, 1686 р. Правобережжя

відійшло до Польщі, але Київ лишився у складі Росії. Таке неприродне становище, коли центр історично сформованого регіону був відділений від нього державним кордоном, тривало понад століття і спричинилося до складного переплетення різних впливів і інтересів. “Важко уявити собі щось більш ненормальне, ніж соціальний лад Південно-Західного краю, створений його бурхливою історією, - зазначала О.Я.Єфименко. - Нижча верства населення - російське православне селянство - найнижчого малоросійського типу... Вища верства населення - польське дворянство... Станова відчуженість злилася в одне нерозривне ціле з незлагодою національною і релігійною. І не розбрат і відчуження тільки існує між цими двома групами, а взаємне презирство й ненависть, яка створювалася і жила в постійно історією”.⁸

Коли в результаті другого і третього поділів Польщі (1793 і 1795 рр.) Правобережжя відійшло до Росії, тут зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямом процесів. Власті Росії намагалися якомога швидше колонізувати і русифікувати новоприєднані території. Поляки, що ще довго зберігали панівні позиції в економіці регіону, мріяли про відновлення Польщі в кордонах 1772 р., тобто про повернення в її лоно Правобережної України. Зростання національної свідомості українського населення виявлялося у намаганні протистояти як російським, так і польським впливам, у спробах національної самоідентифікації на основі традицій народоправства і автономізму.

Значення Києва як регіонального центру зросло у зв'язку з утворенням у 1832 р. Київського учбового округу. Він був одним з шести учбових округів, що існували у Російській імперії і одним з трьох, які діяли на території України. До складу Київського учбового округу увійшли Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська губернія, а з 1839 р. - і Полтавська. За спеціальним розпорядженням міністра освіти розглядовій раді Київського університету підлягала і діяльність білоруських учбових закладів.⁹ У наступні роки майже всі установи історичного профілю, які створювалися у Києві, перебували у підпорядкуванні Київського учбового округу. Це давало змогу консолідувати навколо краєзнавчої роботи зусилля викладачів університету, гімназій, повітових училищ.

Після польського повстання 1831 р. російський уряд посилив заходи, спрямовані на русифікацію новоприєднаних земель. Спеціальна комісія у справах західних губерній, утворена в листопаді 1831 р., дістала наказ “привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя”. Закрили всі польські школи, славетний польський

лицей у Кременці. Натомість у Києві 1834 р. було відкрито університет Св.Володимира. За відвертим визнанням міністра освіти Росії С.Уварова, його метою було "поширювати російську освіту і російську національність на спольщених землях Західної Росії".¹⁰

Проте царський уряд прорахувався. Роль нового університету виявилася протилежною тій, яку намагався відвести йому царський уряд. Як зауважував М.Грушевський, миколаївський уряд мав на меті "на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції - імунізувавши офіційною народністю, церквою і патріотизмом. Але казенна імунізація зіставалася для казенного вжитку, в дійсності ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури".¹¹ Саме навколо київського університету об'єднувалися ентузіасти-народознавці, які у надзвичайно складних умовах торували шляхи вивчення регіону, створювали наукові товариства, що стали віхами на шляху інституалізації української науки.

Ще до відкриття у Києві університету місцеві науковці порушили питання про утворення у місті історичного наукового товариства. Його взірцем мало стати "Московское общество истории и древностей российских", утворене 1804 року. Йшлося про збирання архівних матеріалів, ведення археологічних розкопок, збереження пам'яток старовини. У 20-х роках ідея утворення історичного товариства висувалася одним з перших істориків Києва М.Ф.Берлінським, обраним членом Московського товариства у 1828 р., та митрополитом Євгенієм (Болховітіновим). Обидва вони підтримували зв'язки з невтомним збирачем російської старовини, канцлером і головою Державної ради Росії М.П.Румянцевим, дістаючи від нього певні кошти.¹² Наукове товариство з постійним членством (почесні, дійсні члени і члени-кореспонденти) передбачалося створити на базі Київської духовної академії. Завдяки пожертвуванням Румянцева та митрополита Євгенія кращі праці на місцеву тематику відзначалися преміями і стипендіями.

Проте на офіційному рівні починання істориків підтримки не дістало, і навіть відкриття університету питання про історичне товариство з місця не зрушило. "Про створення у нас історичного товариства і слуху немає, - писав митрополит Євгеній Н.Мурзакевичу в Одесу у лютому 1836 р. - а тільки заснований міністром у нас комітет по розшукуванню старожитностей, але й до цього ще не приступили".¹³ Комітет, про який згадував митрополит, було створено при Київському шкільному окрузі

під назвою “Комитет для изыскания древностей в г. Кисеве”. Його робота пожвавилася після призначення у 1837 р. на пост київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, який сам займався археологічними дослідженнями.

Втім, завжди пам'ятаючи про покладені на нього завдання русифікації краю, Бібіков явно побоювався порушувати перед Петербургом питання про створення у Києві наукового історичного товариства. Навіть після того, як таке товариство було створене в Одесі, у Києві зусилля інтелігенції не давали ніякого результату. В одному з листів М.О.Максимовича до М.П.Погодіна є згадка про те, що на початку 1841 р. він разом з ректором Духовної академії І.Борисовим знов порушив перед попечителем київського учбового округу питання про Київське історичне товариство, і за дорученням групи ентузіастів підготував проект його статуту.¹⁴ Проте протягом майже трьох років Бібіков зволював із подачею документів у Петербург, і зрештою поставив перед міністром внутрішніх справ Л.О.Перовським питання не про наукове товариство історії і старожитностей, а про Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора.¹⁵

Таке обмеження функцій створеної 1834 р. комісії не стало на заваді згуртуванню навколо неї численних ентузіастів вивчення історії тодішнього Південно-Західного краю. Комісія, провідну роль в якій відігравали М.О.Максимович, академік Ф.Г.Солнцев, професори М.Д.Іванішев, А.І.Ставровський, М.А.Рігельман, М.О.Судієнко, розгорнула активну роботу по розшуку старожитностей, їх аналізу, публікації документів, переважно з історії Правобережної України. Проте обмеження завдань комісії збиранням і опублікуванням пам'яток історії істотно звужувало її можливості як регіонального історичного центру. Проблема історичного товариства в Києві лишалася відкритою.

Слід віддати належне першому ректору Київського університету М.О.Максимовичу - питання про науковий регіональний центр в Києві буде порушуватися ним іще не раз: Максимовичем, якого Грушевський вважав одним з творців української історичної ідеології, було чимало зроблено і для осмислення методологічних засад історичних регіональних досліджень. Він одним з перших зрозумів значення вивчення народної поезії, обрядовості, звичаєвого права для аналізу самотності історичного процесу на Україні і специфіки її окремих частин. Полемізуючи з М.Погодіним та іншими представниками російської історичної школи, Максимович доводив штучність “міграційних” гіпотез,

за допомогою яких російська офіційна наука намагалася заперечити автохтонність українського населення у Подніпров'ї і Прикарпатті. Основи української регіоналістики закладалися тими працями Максимовича, у яких аналізувався сотенний і полковий устрій української козацької держави - "Огляд городових полків і сотень, що були в Україні з часів Богдана Хмельницького" та "Бубнівська сотня". Вони доводили не тільки право українського народу на власну історію, але й обумовленість історичної долі окремих частин України особливостями їх географічного становища, зовнішньо-політичними реаліями, складом населення тощо. Під впливом Максимовича, якого справедливо вважають засновником народницького напрямку в українській історіографії, остання вкупі з етнографією стає "так би мовити, бойовою наукою надовго, майже на все ХІХ століття".¹⁶

Утворене у 1845 р. Російське географічне товариство, яке об'єднало значну частину ентузіастів народнознавства в різних частинах імперії, самим фактом свого існування дало могутній поштовх вивченню специфіки розвитку різних частин імперії. Утворення товариства було з ентузіазмом зустрінуте на Україні. Про свою готовність брати участь у його роботі заявили багато українських вчених. Відомий український історик М.А.Маркевич у листі до керівництва РГТ назвав чимало прізвиськ небайдужих до історії і етнографії людей, які із задоволенням працюватимуть у товаристві. Етнограф і фольклорист К.М.Сементовський зауважив, що "усі, кому дорогі іспихи науки на цій широкій ниві, сповнилися палкими сподіваннями при звістці про утворення товариства... Здавня присвячуючи вільний час вивченню етнографії, переважно малоросійської, я на досвіді переконався в тих перешкодах, які постають для кожної приватної людини в цій справі".¹⁷ Невдовзі після утворення РГТ його дійсними членами були обрані М.О.Максимович, М.О.Судієнко, М.А.Рігельман, М.Д.Іванішев, В.Д.Дабіжа та ін., членами-співробітниками - М.А.Маркевич, А.Л.Метлинський, О.С.Афанасьєв-Чужбинський, К.М.Сементовський, Д.П.Журавський та ін.

Тепер саме з Географічним товариством пов'язували київські народознавці плани комплексного обстеження України. З цікавою ініціативою знову виступив М.О.Максимович. У листі до керівників товариства, що відноситься до кінця 40-х рр. (В.Ф.Горленку, який виявив чернетку цього листа в особистому фонді М.О.Максимовича, датує його 1848 роком), вчений пропонував товариству організувати велику етнографічну експедицію до Лівобережної України і прилеглих до неї

великоруських і білоруських областей. В ході експедиції, підготовку і здійснення якої Максимович брав на себе, передбачалося збирання фольклорних та етнографічних матеріалів, вивчення діалектних особливостей мови з тим, щоб визначити російсько-український і російсько-білоруський етнічні кордони і скласти “детальну етнографічну карту” На думку Максимовича, експедиція дала б змогу виявити “особливості різних гілок руського народу, що відповідають і збігаються з його діалектними відмінностями. Тоді б відкрилася можливість дійти до тих первісних відгалужень слов’яноруського племені, з яких склався наш великий народ”.¹⁸

Отже, Максимович сподівався у такий спосіб прояснити питання етногенезу слов’янських народів. Очевидно, керівників РГТ лякав такий задум, в усякому разі відгуку починання Максимовича у той час не здобуло.

Підготовка і розсилка на місця географічним товариством етнографічної програми обстежень, яка орієнтувала на виявлення регіональних особливостей побуту, занять населення, звичаїв, обрядів тощо значно активізували в Україні народознавчу роботу. У вигляді відповідей на програму з України у РГТ надійшло не менше 150 рукописів. Частина їх була опублікована у виданнях РГТ, у “Губернских ведомостях”. Надіслані з України матеріали були використані П.І.Кьоппенем при складанні “Етнографічної карти Європейської Росії”, виданої 1851 р.

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. у Києві було здійснено чималу підготовчу роботу по вивченню прилегло до міста регіону. Пробудження інтересу до минувшини знаходило свій прояв у збиранні і систематизації українських пісень, у перших узагальнюючих працях з історії Києва, у наполегливих спробах створення історичного товариства. Однак зусилля окремих ентузіастів лишалися розпорошеними; вони не діставали ні підтримки властей, ні зацікавленого ставлення в суспільстві. Постійно побоюючись змов і заколотів, адміністрація краю особливо підозріло ставилася до наукових пошуків, зв’язаних із складним переплетенням російських і польських інтересів на Правобережній Україні. Так, наприклад, цікава стаття М.О.Максимовича про Коліївщину, написана у 1839 р., була затримана цензурою і так і не побачила світу за життя автора.¹⁹

2. ПРОБЛЕМИ РЕГІОНУ У ПЛАНАХ І ДІЯЛЬНОСТІ «КОМІСІЇ ДЛЯ ОПИСУ ГУБЕРНІЙ КИЇВСЬКОГО УЧБОВОГО ОКРУГУ».

Надії на створення у Києві центру регіональних досліджень відродилися у зв'язку з пожвавленням економічного життя краю в середині ХІХ ст. і зв'язаним з цим усвідомленням важливості статистичної роботи. Проекти утворення у Києві Статистичного комітету активно обговорювалися у відомстві Київського цивільного губернатора, де чиновником для особливих доручень працював відомий статистик-економіст Д.П.Журавський. Зрештою ця ідея була реалізована, але не у формі Статистичного комітету, а у вигляді комісії, що мала довгу офіціальну назву: "Комиссия высочайше утвержденная при Императорском университете Св.Владимира для описания губерний Киевского учебного округа: Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской, Полтавской"

Журавський, який у 30-х рр. перебував під чималим впливом відомого реформатора М.Сперанського і працював під його керівництвом над кодифікацією законів Російської імперії, розумів значення історико-статистичних досліджень для реформування скутої кріпосницькими путями економіки країни. Викладений ним у листі до помічника попечителя Київського учбового округу М.В.Юзефовича (квітень 1850 р.) план створення у Києві Статистичної комісії виходив із потреби докорінно реорганізувати всю учбову, наукову, адміністративну і економічну роботу в краї. Йшлося про те, щоб у викладанні у Київському університеті широко використовувати місцевий матеріал, здобутий засобами камеральної статистики, у тому числі і з залученням студентів і учнів під час канікул. Узагальнені і приведені у належну систему дані, у тому числі ті, що містяться в офіційних документах, мали стати основою статистичних зводів, збірників. Створений на такій основі статистичний архів, упорядкований комісією, становив би цінне надбання для науки. Його матеріали використовувалися б поміщиками для вдосконалення способів ведення господарства, створили б ґрунт для видання землеробської газети. Все це, на думку Журавського, допомогло б скласти "повні або часткові описання краю, підвідомчому Київському учбовому округу, різних місцевостей, класів, народонаселення, наукових і господарських питань".²⁰

План Журавського був підтриманий Юзефовичем і генерал-губернатором Д.Г.Бібіковим. 20 грудня 1850 р. "высочайший" дозвіл на

утворення комісії було одержано. Головним аргументом на її користь була впевненість місцевої адміністрації у тому, що “університету, що має наукові засоби з усіх галузей знання, краще витратити свої сили на дослідження даної місцевості, ніж розкидати їх на фрагментарні праці з усієї держави”

Як свідчить статут комісії, її завданням стало “дослідження губерній Київського учбового округу у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і статистичне їх описання”.²¹ Оскільки Київський учбовий округ складався на той час із п’яти центральних українських губерній, комісія могла претендувати на статус регіонального народознавчого центру. Щоправда, коштів на її роботу уряд не виділяв: вона повинна була працювати на правах наукового товариства і існувати на членські внески і пожертвування меценатів. Рамки її діяльності істотно обмежувалися також тим, що план її роботи і склад керівництва мав затверджувати особисто генерал-губернатор.

Робота товариства ускладнювалася розходженнями у поглядах його членів. Голова комісії, помічник попечителя Київського учбового округу М.В.Юзефович дотримувався консервативних поглядів. Намагався ні в чому не відступати від офіційно визначеної лінії у роботі товариства і його віце-голова, ректор університету Р.Є.Траутфеттер. Зате учений секретар комісії Д.П.Журавський був відомий як послідовний демократ, ворог кріпосництва; праці його дістали високу оцінку з боку М.Г.Чернишевського. Своїми демократичними переконаннями відрізнялися і деякі історики і етнографи, що згуртувалися навколо “Комісії” - професор університету П.В.Павлов, белетрист і етнограф О.С.Афанасьєв-Чужбинський, історик А.М.Маркович. Як кваліфіковані фахівці на ниві українознавства зарекомендували себе члени комісії М.О.Максимович, А.Л.Метлинський, М.І.Іванішев та ін.

Комісія почала свою роботу із вироблення програми статистичних обстежень округу. Відомий своїми капітальними працями з теорії статистики Д.П.Журавський відводив статистиці дуже серйозну роль у вивченні динаміки розвитку суспільних процесів. Точні статистичні показники, вважав він, “потрібні кожній мислячій людині, що бажає вивчити свою вітчизну”. Але вони стануть у пригоді суспільству лише тоді, коли будуть об’єднані спільною ідеєю, програмою, методологією.²²

Методика всеохоплюючих статистико-економічних опитувань, що давала цінний матеріал для регіональних досліджень, відпрацьовувалася Журавським на прикладі Київського учбового округу. Складений ним

“План статистического описания губерний Киевского учебного округа” мав 55 розділів і включав 418 питань. Десятим розділом плану було передбачено дати “історичні відомості про поступове заселення краю і етнографічне дослідження про племена” Дослідження планувалося як дев’ятитомне.²³

Всебічно освічений економіст, який поповнював свої знання у Парижі, Відні, Варшаві, Журавський був рішучим противником готових, запозичених із Заходу рецсптів реформування російської дійсності. Звичка запозичувати їх “з цифр чужої кримінальної статистики, з полеміки закордонних журналів”, вважає він, безплідна; нічого не дають спроби “засвоювати собі чужі думки, не працюючи над засвоєнням їх із вітчизняної точки зору” Своє завдання Журавський вбачав у тому, щоб на прикладі окремих регіонів Росії, досліджених з максимально можливою ретельністю, показати цілковиту неспроможність і безперспективність спроб реформувати країну, не зачіпаючи фундаменту її відсталості - феодално-кріпосницьких відносин.

Здійснення цього масштабного задуму вчений почав із докладного статистичного обстеження Київщини, яка відрізнялася високою концентрацією поміщицького землеволодіння, великою питомою вагою кріпаків (63,4 % населення). Очоливши роботу по докладному опису Київської губернії, яка проводилася при київському губернаторі І.І.Фундуклеї, Журавський сам написав переважну більшість глав чотиритомного дослідження “Статистическое описание Киевской губернии” Перші три книги, здані до друку ще у 1849 р., внаслідок цензурних та інших перешкод, побачили світ лише після смерті автора (1856), четверта була затримана цензурою і загублена. На думку М.Г.Чернишевського, за обсягом залучених матеріалів і характером їх розробки це дослідження стало “одним з найдорогоцінніших надбань російської науки протягом всього століття”.²⁴ Географічне товариство посмертно присудило за нього Журавському Жуківську премію - “як за працю, що не має рівних у нашій літературі”. У своєму звіті про піввікову діяльність Географічного товариства П.Н.Семенов-Тянь-Шанський відзначав величезний вплив Журавського і його праць на наступний розвиток історико-географічних досліджень; зокрема праць з теорії і практики статистики.²⁵

Членів комісії цікавили мовно-діалектні відмінності у різних регіонах та губерніях округу і питання українського етнічного кордону. Цим спеціально займався О.С.Афанасьєв -Чужбинський, який ставив перед

собою завдання “проведення на карті межі малоросійського наріччя”.²⁶ А.П.Вальтер виявив бажання займатись збиранням матеріалів для краніології “малоросійського племені”. В.В.Федоров мав на меті проводити етнографічне обстеження єврейського населення. М.Н.Маркович готував працю про населення Полтавської губернії.

Заслугою Комісії було введення у практику експедиційних методів збирання матеріалу, а також розробка спеціальних програм обстежень, впровадження анкетування, обґрунтування методу картографування тощо. Опублікований у другому томі “Трудов” комісії план географічного, статистичного і історичного описання краю передбачав географічне і статистичне описання губерній округу, а також історичне їх описання, яке мало включати збирання відомостей про пам’ятки архітектури і мистецтва, звичаї, побут, обряди. Далі йшлося про історичне дослідження внутрішнього життя міст в юридичному, економічному, духовному аспектах, а також дослідження зовнішніх (“іншоплемінних”) впливів на життя краю.²⁷

Докладну програму етнографічного обстеження округу у 1853 р. розробив князь В.Д.Дабіжа. “При складанні цієї програми, - писав він, - я мав на увазі охопити з усіх боків народне життя у якомога повніших і докладніших його проявах”.²⁸ Концентруючи увагу на антропологічних та етнографічних особливостях регіону, ця програма у своїй мовній частині була доповнена А.Л.Метлинським. На думку академіка І.І.Срезневського, вона була “прекрасним надбанням .у нашій філолого-етнографічній літературі”.²⁹

Видана у кількості 670 примірників, “Програма для етнографічного описання Київського учбового округу” була широко розповсюджена на місцях і значно активізувала народознавчі пошуки. Їх результатом були надіслані в комісію історичний огляд Києва (автор П.Сакович), статистичні огляди міст Таращі (І.Беркуз), Переяслава (Д.Боустовський), Остра, Ніжинського повіту, огляд пам’яток старовини на Лівобережжі (М.Андріяшев). Дещо пізніше, очевидно, не без впливу обох програм з’явилися і спроби створити історико-географічні нариси Київської губернії чи окремих її повітів.³⁰

Комісія співпрацювала з Російським географічним товариством; більшість її членів була водночас і членами РГТ. Інтенсивно йшов обмін дослідницькими програмами і виданнями обох наукових інституцій. Комісія для опису губерній Київського учбового округу обмінювалася виданнями також з Сибірським відділенням Російського географічного

товариства, Санкт-Петербурзьким, Московським, Казанським, Харківським університетами, Московським товариством дослідників природи, Імператорським вільним економічним товариством, Ніжинським ліцеєм князя Безбородька, одеським Рішельєвським ліцеєм.³¹

Завдяки тісному співробітництву Комісії з РГТ у керівництва останнього виникла ідея перетворення Комісії у відділ Російського географічного товариства. Ця ідея обговорювалася під час перебування в Києві віце-президента РГТ М.Н.Муравйова у 1853 р. Комісія створила спеціальний комітет у складі М.В.Юзефовича, Р.Є.Траутфеттера, С.М.Ходецького, В.Я.Шульгина, Н.Х.Бунге. Розроблений нею план виходив з необхідності розширити сферу діяльності комісії, насамперед за рахунок, як зазначалося у її доповідній записці генерал-губернатору, "студій природно-історичних і господарських". Члени комісії сподівалися, що в такий спосіб вони дістануть так необхідні комісії кошти для вивчення краю і зможуть використати видавничу базу РГТ. При цьому не передбачалося закриття Комісії, яка на цей час налічувала 69 почесних, 63 дійсних члени і 22 члени-співробітники. Назва об'єднаної установи пропонувалася така: "Відділ ІРГТ і з'єднана з ним Комісія при Університеті Св.Володимира".³² Передбачалося також створити у Києві етнографічний музей.

Реалізувати ідею об'єднання у той час не вдалося. Її не підтримав міністр освіти Норов, не бажаючи стороннього втручання у справи свого відомства, та й у самих ентузіастів вивчення краю щодо цього було чимало сумнівів. Не поділяв оптимістичних ілюзій щодо об'єднання Журавський. Хоч на той час внаслідок хвороби він уже відійшов від активної праці, проте, за його власними словами, лишався "поборником справді корисних справ, у тому числі і справи комісії нашої". Журавський вважав, що РГТ, незважаючи на широкий склад учасників, діє безсистемно, "не має ніякої позитивної мети". Дві зовсім різні установи, вважав він, не мають спільної платформи для співпраці.³³

Не визначивши чітко напрям своєї роботи, Комісія так і не змогла перетворитися у повноцінний центр економіко-географічного та історико-статистичного дослідження регіону. Хвороба і смерть Д.П.Журавського позбавила її стрижня, навколо якого розгорталася народознавча робота. Посилення впливу консервативних сил у керівників комісії призвело до виразних намагань перетворити її у додаткове знаряддя обмеження польських впливів і русифікації краю. Як свідчить лист Г.Галагана до М.Юзефовича, що відноситься до 1860 р., керівництво Комісії мало намір

використати потенціал науковців для активізації “православно-російської пропаганди, зрозуміло, розважливої і поміркованої” Цій меті мало служити Товариство для поширення грамотності у Південно-російському краї, з пропозицією про створення якого виступив Г.П.Галаган. Поширення дешевих книг, на його думку було необхідне, щоб народ “зарубав би у своїй пам’яті, що він народ російський і православний і що він один від Дніпра до Карпат”.³⁴

Такі настрої, зрозуміло, не сприяли консолідації навколо Комісії поміщиків краю, які в своїй основній масі були поляками. Ще з 1853 р. почався процес відмови багатьох з них від почесного членства у Комісії (що надзвичайно загостило проблему коштів). Намагаючись якось зацікавити своєю діяльністю місцеві власті і землевласників, керівники Комісії виступили з ініціативою наблизити її до життєвих потреб, перетворивши її у центр сприяння розпочатим у країні реформам. З ініціативи віце-голови Комісії М.Х.Бунге 16 листопада 1860 р. вона заявила про намір змінити свій статут, оскільки його перший параграф “має на думку деяких членів чисто теоретичний, науковий характер і позбавляє її можливості сприяти практичним інтересам краю” Зазначаючи, що в умовах пробудження господарської діяльності, утворення агрономічних товариств “виникло багато нових потреб”, пропонувалося перетворити Комісію у товариство сприяння сільському господарству і промисловості.³⁵

Хоч на цей раз ініціатива науковців була підтримана Міністерством народної освіти, новий статут, очевидно, так і не був прийнятий. У наступні роки діяльність Комісії майже зовсім завмерла. 18 березня 1864 р. розпорядженням міністра народної освіти вона була ліквідована, а її кошти передані Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка на цей час дістала назву Київської археографічної комісії.

Не в останню чергу “тиха смерть” Комісії була спричинена тим, що М.Юзефович та інші її керівники намагалися розглядати історію України як всього лиш “епізоду в нашій російській історії”, з позицій “здавна єдиної вітчизни, єдиної російської землі”.³⁶ Тим часом пробудження інтересу до козаччини і Хмельниччини, до фольклору, побуту, звичаїв українського народу набирало дедалі виразніших форм і зрештою оформилося як “українофільство” Формуючи свої політичні вимоги (або демонстративно уникаючи всякої “політики”), ідеологи українофільства не тільки апелювали до історичного минулого, але й намагалися вести самостійні народознавчі дослідження. Потрібен був центр, який міг

сконцентрувати зусилля ентузіастів. Невдовзі він з'явився у вигляді Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

3. ВІДДІЛ РГТ У КИЄВІ І ПОЧАТОК ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

60-70-ті роки в історії Російської імперії були періодом інтенсивних модернізаційних процесів. Скасування кріпацтва відкрило смугу реформ, які мали змінити обличчя країни. Інтенсивне залізничне будівництво, освоєння Донбасу і Криворіжжя, посилили “перемішування” населення, сприяли припливу росіян в Україну. Разом з цим загострення соціальних суперечностей на ґрунті запізнілої реформи жило відцентрові настрої, “працювало” на піднесення національної свідомості.

Не випадково дальша активізація наукових пошуків у сфері українознавства виявилася тісно пов'язаною із діяльністю “громад” - національно-культурних організацій, які першочергову мету своєї праці вбачали у згуртуванні і освіті народу. Найактивнішою серед “громад” України була київська, у якій активно співробітничали В.Антонович, П.Житецький, Т.Рильський, К.Михальчук, М.Драгоманов, П.Чубинський та інші. Напрямок її діяльності був переважно культурницький, спрямований, за визначенням самих громадівців, “на ґрунтовне самовивчення в смислі народному, на стрункий, органічний, самостійний рух усього народу до благородних людських цілей”.³⁷ Діячі “Громади” бачили своє завдання у тому, щоб піднімати завісу над минувшиною, пробуджувати смак до української мови, видавати популярні книжки для народу і в такий спосіб утверджувати власне розуміння національної ідентичності і самобутності. Малося, зокрема на увазі збирання і видавання українських пісень, складання українського словника, підручника з географії.

Не дивно, що діяльність громадівців стала предметом пильної уваги всемогутнього III відділення. Військовий міністр Д.Мілютін ще влітку 1862 р. довів до відома царя Олександра II про небезпеку, яку, на його думку, становили дії київських “хлопоманів”, - зокрема В.Антоновича, Т.Рильського, П.Чубинського. Спеціально-відряджений на Україну відповідно до “высочайшого указа” флігель-ад'ютант Мезенцов дійшов висновку, що завдяки авторитету в науці і літературі В.Антоновича, незадовго перед тим призначеного секретарем Археографічної комісії, “малоросійська партія перейшла від думки до діла”, а тому “потребує

сугубого наглядю”.³⁸ Результатом роботи спеціально створеної за розпорядженням царя Надзвичайної комісії для розслідування “малоросійської пропаганди” і став сумновідомий Валусєвський циркуляр 1863 р., яким було заборонено випускати українською мовою навчальні посібники, “книги початкового читання для народу”, за винятком художньої літератури.

Отже, навіть скромні, нерішучі спроби української інтелігенції об’єднати зусилля для культурницької діяльності і народознавчих студій наражалися на зливу наклепів і перешкод. Спроби громадівців прояснити свої цілі і наміри у пресі (одна з них була зроблена ще у 1862 р. у вигляді опублікованого у додатку до катковського “Русского вестника” “Відгуку з Києва”) не тільки не поліпшила становище, але й стала приводом до арештів. В Архангельську губернію було вислано одного з найактивніших громадівців - П.П.Чубинського. Діяльність “Громади”, по суті загнаної у підпілля, на кілька років завмерла.

Відновленням регіональних історичних студій на початку 70-х років київська “Громада” мала завдячувати насамперед двом своїм членам - М.П. Драгоманову і П.П.Чубинському. Першому - як послідовному демократу, що виступив з гострою критикою державного “надцентралізму” і “обрусительства”, обґрунтував програму децентралізації і самоуправління, яка стимулювала регіональні історичні студії. Другому - як невтомному ентузіасту, що здійснив безпрецедентну за своїм обсягом програму дослідження Південно-Західного краю, став фундатором і фактичним керівником Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

М.П. Драгоманов одним з перших в Росії поставив проблему співвідношення інтересів центру і регіонів на науковий ґрунт. Почавши у 1908 р. видання його “Политических сочинений”, упорядники першого тому М.М.Гревс та Б.О.Кістяківський дали йому підзаголовок “Центр і окраїни”. Дійсно, всі статті цього тому підпорядковані ідеї згубності жорсткого централізму, яка перекреслює саме поняття політичної свободи. Доводячи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які “не бажають бути об’єктом для експериментів “перерусіння, дорусіння і обрусіння”, Драгоманов вважав, що від такого визнання виграє і сама Росія, яка нерозумною політикою централізації прирєкла себе на сізифову працю, перетворилася на “якийсь безкінечний лабіринт або швидше заморожений ліс, сповнений ознаками інтриги, крамоли, сепаратизму”: І моральні, і економічні інтереси центру Росії, доводив Драгоманов, якнайтісніше

пов'язані з долею її країн, а частково і з долею закордонних придунайських і прикарпатських земель. Якщо питання про децентралізацію і самоуправління общин і областей стає насущним питанням для невеликих порівняно з Росією європейських держав, то тим паче воно є насущним для Росії. "Побільше простору і світла всередині країни, як і на краях", необхідність особливої уваги до справ Західного краю - такою є спрямованість статті Драгоманова "Восточная политика Германии и обрусение", вміщеної на сторінках "Вестника Европы" у 1872 р.³⁹

Драгоманову були чужі прагнення "чистих українських сепаратистів, котрі абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якийсь аллах заведе їм Україну самостійну" У листі до одного з редакторів галицької "Правди" В.Навроцького він писав, що "нам політика і опозиція не дуже-то й до лиця, бо нам треба елементарні речі поробити (словар, пісні etc, критика педагогічної книжки і т.д.)" Україні ще належить пізнати саму себе, доводив він.⁴⁰

Понад усе побоюючись "південно-російського сепаратизму", царський уряд все ж не міг обійтися без участі інтелігентів-українофілів у дослідженні краю. Ще у 1862 р. цар Олександр II розпорядився виділити географічному товариству 10 тис. карбованців на організацію етнографічно-статистичної експедиції у новоприєднані до Росії внаслідок поділів Польщі регіони. Гроші ці довго лишалися "неосвоєними" - спочатку через польське повстання, а потім внаслідок неможливості знайти спеціалістів, що взяли б на себе здійснення великої і важкої роботи. Зрештою М.І.Костомаров запропонував запросити керівником експедиції в Південно-Західний край П.П.Чубинського. На той час Чубинський був уже відомим вченим - виконавши в Архангельській губернії величезний обсяг народознавчих і статистичних робіт, він був обраний членом-співробітником Вільного економічного, дійсним членом Географічного товариства, дійсним членом Товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства. Проте статус політичного засланця породжував навколо його кандидатури чимало кривотлумачень.

Слід віддати належне керівникам РГТ -- вони поставили наукові заслуги Чубинського вище пліток і домислів, хоча заступник попечителя Київського учбового округу М.В.Юзефович охарактеризував його як "невгамовного агітатора," і "запеклого нігіліста" Не зреагували вони і на прямо висловлений Юзефовичем сумнів щодо того, чи захоче

Чубинський своїм авторитетом підкріпити офіційну версію “тотожності” росіян і українців; на думку Юзефовича, “він намагатиметься приховати все, що свідчить про тотожність наших племен, і висуне напоказ всі зовнішні ознаки їх уявної розні”.⁴¹

Діставши запрошення очолити експедицію, Чубинський і справді виявив непоступливість, яка практично перекреслювала головну ідею, закладену в її програму. Адже акцентуючи на дослідженні побуту литовців, латишів, вивченні єврейського населення, складена істориками-слов'янофілами М.О.Кояловичем та О.Ф.Гільфердінгом програма взагалі не згадувала українців; вони, як і білоруси, мали без остатку розчинитися у “власне російському населенні”. Виступаючи у географічному товаристві із своїм баченням завдань експедиції, Чубинський висловив категоричну незгоду з таким напрямом роботи. По-перше, він твердо заявив про намір вивчати насамперед етнографію домінуючого в краї українського населення з врахуванням специфіки поліщуків, подолян тощо. По-друге, запропонував не обмежуватися адміністративними рамками Південно-Західного краю, а охопити південні райони Гродненської і Мінської, західні - Люблінської і Сідлецької губерній, північно-східну частину Бессарабії. Йшлося, отже, про визначення українсько-білоруського, українсько-польського, українсько-молдавського етнічних юрдонів. Потретьє, Чубинський запропонував нову методику досліджень, що передбачала якомога ширший пошук і публікацію матеріалів, які стосуються різних сторін народного життя - обрядів, казок, пісень, легенд, звичаєвого права.

Підготовка експедиції та її хід постійно висвітлювалися на сторінках газети “Киевлянин”. Протягом 1869-1872 рр. газета вмістила близько 10 матеріалів про роботу експедиції. При цьому підкреслювалося, що її праця “матиме інтерес не лише науковий або місцеві практичний, але навіть і політичний; виконана відомим вченим товариством без усякої упередженої думки, строго науково, вона скоріше за все розсіє ту масу хибних уявлень про наш край, які панують не лише у незнайомій з ним Західній Європі, але навіть - соромно сказати - у деяких колах нашого освіченого суспільства”.⁴² Навряд чи хто міг тоді передбачити, що через кілька років ця газета і її редактор В.Шульгин стануть знаряддям цькування ентузіастів вивчення краю і в чималій мірі сприятимуть другому засланню П.П.Чубинського.

Результати експедиції 1869-1870 рр., в якій Чубинський спершу мав лише одного помічника, вилилися у понад 300 друкованих аркушів

різноманітних - статистичних, історико-географічних, етнографічних матеріалів, які видавалися в Петербурзі протягом 1872-1878 рр. і становили 7 великих томів. Такий величезний обсяг роботи за короткий час вдалося здійснити завдяки добре розробленим методикам збирання матеріалу - при їх складанні було використано і досвід РГТ, і Комісії для опису губерній Київського учбового округу. П'ять програм опитування - загальноетнографічна, спеціальна програма вивчення вірувань і легенд, програма з мови, звичаєвого права і з економіки - були опубліковані у газетах усіх трьох правобережних губерній, і крім того, розіслані у 500 адрес. Сам П.П. Чубинський об'їхав 54 повіти Південно-Західного краю і суміжних російських і білоруських губерній - від Біловезької пущі до Новоросії і від австрійського кордону до Дніпра. "У поїздках моїх, - писав він у передмові до своєї праці, - я намагався не обійти увагою жодну з сторін народного життя, особливо звертаючи увагу на ті сторони життя, які найменш були досліджені. Так, я скрізь стежив за фонетичними і граматичними особливостями говірок, змінами у побутовій обстановці; з пам'яток народної творчості я звертав увагу особливо на обрядові пісні і казки міфічного змісту; описував обряди, розглядав і вибирав рішення волосних судів; збирав відомості, що стосуються економічного стану селян, про заробітну плату, промисловість, про значення євреїв у краї тощо" ⁴³

Ступінь узагальнення представленого Чубинським матеріалу, щоправда, був невисоким: він свідомо пропонував читачеві здебільшого "сирий", необроблений матеріал, не дав оглядів літератури, відверто уникав коментарів і узагальнень. Проте і у досить коротких вступних розділах він зумів чітко окреслити особливості менталітету українців, вплив на нього історичних традицій, географічних умов. Досить вагомими були і спостереження вченого, що стосувалися інших етнічних спільнот, зокрема поляків та євреїв.

Ставлення науковців з РГТ до праці, виконаної опальним вченим, виявилось різним. Не обійшлося без звичних звинувачень у сепаратизмі. Професор-слов'янознавець А.С. Будилович визнав "тенденційно-сепаратистичною" і навіть "неблагонадійною" частину розділу, представленого співавтором Чубинського, мовознавцем К. Михальчуком - на тій лише підставі, що про українську мову у ньому йшлося не як про випадкове відгалуження російської мови, а як про окреме наріччя слов'янського кореня.⁴⁴ Проте обсяг і якість представлених матеріалів не могли не вразити навіть найбезнадійніших скептиків. Пізніше академік

А.Н.Веселовський у рецензії на “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел” писав: “Перед такою величезною роботою, що відкрила наші масу нових даних, руки критика мали б опуститися соромливо... За багатством етнографічних даних, за загальною подібністю плану, я знаю лише дві праці, з якими можна порівняти “Матеріали і дослідження”: “Люд” Кольберга і незакінчену покишо “Biblioteca delle tradizioni popolari siciliane” Пітре, розраховану на 15 томів. Багатство зібраних даних свідчить не тільки про значну затрату знання і сил, але й про організаторську здібність і “невтомну енергію”, яку визнала й оцінила у П.Чубинського комісія Імператорського Російського Географічного товариства”.⁴⁵ Товариство відзначило у 1873 р. Золотою медалью “ті невсипущі труди” Чубинського, яким російська наука “зобов’язана зібранням величезного матеріалу для вивчення побуту, народних звичаїв і народного життя Південно-Західного краю”⁴⁶

Близькі результати експедиції, у збиранні і обробці матеріалів якої, крім Чубинського, брали участь чимало українських громадівців та близьких до них представників інтелігенції - (В.Б.Антонович, О.Ф.Кістяківський, П.С.Єфименко, І.П.Новицький, К.П.Михальчук, М.В.Лисенко та ін.) дали змогу зрушити, нарешті, з місця справу створення у Києві регіонального народознавчого центру. Слід зазначити, що спроби створити у Києві відділ Географічного товариства не припинилися і після того, як було закрито Комісію для опису губерній Київського учбового округу. Із докладним обґрунтуванням цієї ідеї виступив у 1866 р. на сторінках “Киевлянина” відомий історик і етнограф І.П.Новицький (4 великі статті на цю тему були опубліковані в №№ 109, 110, 113, 128). Інтерес до історії, етнографії, фольклору українського народу з кожним роком зростає, писав він. Але оскільки вивчення їх ведеться кустарно, без будь-якого плану, наслідки досліджень часто являють собою “зібрання якихось ворожінь, припущень і гіпотез, побудованих на піску”. Для створення серйозних наукових праць необхідне комплексне вивчення краю, а отже, не обійтися без відділу Географічного товариства, подібного тим, які функціонують в Сибіру і на Кавказі.⁴⁷ Питання про необхідність відділу РГТ у Києві порушував також у 1867 р. М. Драгоманов на сторінках “СПб Ведомостей”.⁴⁸

У 1872 р. за справу відкриття відділу Географічного товариства у Києві всерйоз взявся П.П.Чубинський разом з В.Б.Антоновичем. “Учора,

- писав П. Чубинський у листі О.Ф.Кістяківському від 16 лютого 1872 р., - мною передано генерал-губернатору статут Південно-Західного відділу Географічного товариства, підписаний багатьма нашими знайомими. Ми тепер будемо мати постійну установу для вивчення краю".⁴⁹

На відміну від більшості своїх попередників у цій справі Чубинський та Антонович бачили що установу не просто територіальним відділом РГТ, а українським народознавчим центром. Саме такий був у цей час настрій київської "Громади", яка на початку 70-х років, за словами І.Житецького, розпочинала "нову добу громадянського життя в Києві".⁵⁰ В кінці 60-х рр. київські громадівці значне активізували дослідження українського фольклору, звичаїв, вірувань. З ініціативи М.Драгоманова вони почали здійснювати програму видання збірників українського народного письменства. Протягом 1869-1870 рр. вийшли два томи українських казок, підготовлених І.Я.Рудченком, тоді ж Антонович і Драгоманов почали готувати звід українських політичних пісень з історичним коментарем. Проте робота ця стримувалася відсутністю оформленого наукового осередку, який зробив би можливим дискусії й обговорення, забезпечив зв'язок українських вчених з науковим світом.

Порушивши перед Географічним товариством і місцевою адміністрацією питання про відділ РГТ у Києві, Чубинський вніс водночас пропозицію про заміну губернських статистичних комітетів окружними, що давало, на його думку, змогу розгорнути систематичні, комплексні дослідження. Повідомляючи в листі до М.Максимовича про цей свій намір і про його підтримку у відділі етнографії Географічного товариства в Петербурзі, він посилався на те, що функціонують Північно-Західний, Оренбурзький, Кавказький, Сибірський відділи товариства, а на півдні Росії, де є три університети, такого відділу немає. "Якщо я наважусь взяти на себе ініціативу у цій справі, - зазначав він, - то тільки тому, що вірю в свою енергію".⁵¹

Ставлення членів ради Імператорського Російського географічного товариства до відкриття відділу у Києві було неоднозначним. Дехто з членів ради відверто побоювався, що його дослідження можуть вестися "лише на ґрунті етнографічних особливостей або навіть відокремленості місцевого населення, що може вести до багатьох незручностей".⁵² У чималій мірі сприяв починанню киян фактичний керівник РГТ П.П.Семенов, який особливо наголошував на важливості зосередити його зусилля на проблемах статистики, етнографії, історичної географії. Щодо останньої, він в листі до Г.Галагана зауважував, що "у цьому відношенні

південно-західні губернії являють собою багатий ґрунт для дослідження і Відділ може чимало сприяти успіху історичної географії...”⁵³

Остаточно доля відділу вирішилася, коли почали виходити перші томи “Трудов” експедиції П. Чубинського. На думку М. Драгоманова, відкриття відділу стало “логічним послідком” експедиції, за матеріалом якої “можна буде зробити собі образ українського народу” Археографічна комісія, вважав він, заклала своїми історичними працями основу “для народного напрямку українського”, відділ РГТ підкріплюватиме його своїми етнографічно-статистичними працями.⁵⁴

Пізніше з’ясувалося, що коло інтересів відділу виявилось значно ширшим, ніж передбачав М. Драгоманов. Хоч офіційно історичні дослідження не входили до його програми (їх, як і раніше, відносили до компетенції Археографічної комісії), завдяки участі у роботі відділу Російського географічного товариства багатьох істориків він створював наукову базу для вивчення усього спектру матеріальної і духовної культури українського народу, у тому числі і в історичній ретроспективі.

Офіційне відкриття відділу РГТ у Києві відбулося 13 лютого 1873 р. в залі державного банку. З цього дня починає по праву вестися літопис організаційного оформлення української науки. Головою відділу було обрано Г.П.Галагана, керуючим справами - П.П.Чубинського.

Один з найбільш серйозних і вдумливих дослідників історії Південно-Західного відділу РГТ Ф.Савченко назвав період 70-х років часом “українського науково-культурного самовизначення”.⁵⁵ Він слушно зауважив, що на відміну від інших регіональних відділів товариства, зокрема Кавказького, він мав національне обличчя, “український характер” Офіційно відділ створювався не лише для трьох губерній Правобережжя, а для всіх п’яти губерній, що становили Київський учбовий округ.

Відкриття відділу було з ентузіазмом зустрінуте київською “Громадою”, яка розглядала його як знаряддя легалізації і фінансування своїх українознавчих дослідів. Як писав пізніше відомий український етнолог і антрополог Ф.Вовк, воно “давало нам змогу значно розвинути наші поневолі дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі кошти, залучити до роботи значно більше коло діячів... Ми одержали лише те, на що за здоровим глуздом мали повне право: збиратись і відкрито займатись науковою діяльністю про Україну і для України”⁵⁶

У своїй промові на гершому засіданні Південно-Західного відділу

РГТ 13 лютого 1873 року Чубинський поставив його утворення в контекст оживлення економічної і інтелектуальної діяльності в суспільстві, виникнення нових наукових осередків, відкриття шкіл для народу. Зазначивши, що перед відділом стоїть завдання етнографічно-статистичного вивчення краю, він підкреслив, що провадитися воно має на об'єктивному ґрунті. "Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, цілком законного там, де історія породила ненормальність життя" Насамперед, перед відділом постане завдання вивчення трьох етнографічних типів - українського, польського і єврейського, "і тих економічних умов, в яких їм доводиться жити".⁵⁷

Більш докладно завдання відділу сформулював О.О.Русов у направленому в Петербург звіті про його діяльність за перше півріччя. Підкресливши, що обстановка у Південно-Західному краї затемнена і умисно заплутана "під впливом цілком протилежних напрямків, що виникли з боротьби національної, релігійної і соціальної", він зауважив, що дослідження краю часто опиняється у становищі подорожнього, що заблудився серед степів невідомих йому країн. "Тому першим завданням Південно-Західного відділу... було опрацювати програму для збирання фактів з галузі географії, етнографії і статистики краю", - зазначав він.⁵⁸ Відповідно до визначеного у такий спосіб профілю відділу було розроблено кілька програм опитувань - етнографічну (автори - П.Чубинський, О.Русов, Ф.Вовк, П.Житецький), програму для вивчення кустарної промисловості (Ф.Вовк), звичаєвого права (О.Кістяківський) та ін.

Невдовзі навколо відділу згуртувався весь цвіт тогочасної української інтелігенції. У списку, опублікованому Ф.Савченком у його книзі "Заборона українства 1876 р.", названо понад 200 прізвищ членів відділу, у тому числі 194 дійсних членів і 14 - "членів-соревнователів". Дійсними членами відділу були В.Б.Антонович, М.П.Драгоманов, П.Г.Житецький, М.І.Зібер, О.Ф.Кістяківський, О.М.Лазаревський, М.В.Лисенко, С.О.Подолінський, І.Я.Рудченко, О.О.Русов, М.П.Старицький і багато інших відомих істориків, економістів, етнографів, літераторів, правознавців, митців. Своїми коштами відділу допомагали київські меценати - І.М.Бродський, Д.П.Бутурлін, В.Ф.Смиренко, брати Терещенки.

За короткий час відділу вдалося налагодити широку систему зв'язків з науковими організаціями в Росії і за її межами. За дорученням відділу О.О.Русов зробив поїздку по Східній Європі, ознайомившись із діяльністю

слов'янських наукових товариств; доповідаючи про результати цієї поїздки, він зазначив, що до діяльності київського відділу скрізь виявлявся великий інтерес.⁵⁹ Відділ встановив зв'язки з чеською, сербською, словацькою, словенською, лужицькою, галицькою "матицями", пвденно-слов'янською академією у Загребі, Інститутом Оссолінських у Львові тощо. Постійні зносини велися із центральними і місцевими відділами РГТ, Вільним економічним товариством, статистичними комітетами, університетами, археографічними комісіями. Пізніше домовленість про обмін інформацією була досягнута з Паризьким антропологічним, готським, мадрідським і каїрським географічними товариствами. Останній подарував відділу цінний раритет - копію реліквії свого національного музею.⁶⁰

В основному за рахунок пожертв і подарунків від різних організацій і окремих осіб відділ утворив унікальну наукову бібліотеку, а також музей з географії та етнографії, що мав понад 3000 експонатів. В.Б. Антонович мріяв і про власну архівну базу відділу. Коли в Єлисаветграді було виявлено частину архіву Запорозької Січі, він підтримав пропозицію про передачу його відділу РГТ.⁶¹ Виношувалися і більш масштабні задуми. У "Київском телеграфі" 31 березня 1876 р. повідомлялося про план об'єднання музеїв, бібліотек і канцелярій усіх 9 наукових товариств, які існували на той час в Києві. Пропонувалося придбати будинок для бібліотек наукових товариств, передавши туди і існуючу Публічну бібліотеку. Так закладався фундамент майбутньої Академії наук і майбутньої Національної бібліотеки України.

Відділ виступив з ініціативою проведення у Києві одноденного перепису населення. На той час це була новаторська справа (у Петербурзі такий перепис було здійснено 1867 р.), а те, що у небагатьох здійснених у Росії переписах ініціативу тримали у своїх руках народники і марксистки, змушувало власті ставитися до таких спроб з підвищеною підозрілістю. У Києві програма перепису розроблялася за активною участю відомого київського економіста, одного з послідовників Маркса, М.Зібера. У розпорядчий комітет, що керував переписом, входили також В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський, О.О. Русов. Головою його був призначений Голова відділу РГТ Г.П. Галаган. Київські громадяни розглядали перепис як суспільно значиму справу, яка сприятиме піднесенню національної самосвідомості народу. Як зазначав пізніше один з учнів М. Грушевського С. Шамрай, "українці" вносили щось національне або революційне в переведення цього перепису, ставлячися

до нього чи то як до антиурядового виступу, чи як до народної справи, чи як до розв'язання наукової проблеми, яка могла принести користь науці про український нарід".⁶²

Програма перепису була складена таким чином, що він давав уявлення не лише про кількість і склад населення, але й про заняття, засоби існування, стан освіти, охорони здоров'я тощо. Видані невдовзі відділом його матеріали становили велику книгу обсягом понад 50 друкованих аркушів - "Киев и его предместья". За свідченням І.Житецького, "такого другого громадськими силами, до того й науковими методами, зробленого перепису Київ вже потім ніколи не зазнав".⁶³ До такої високої оцінки можна приєднатися з одним лише застереженням: перепис не дав достовірних даних про мовні орієнтації населення, оскільки в програму мовного опитування організатори перепису, крім російської, української, білоруської та інших заклали ще й "літературну" мову.

Відділ взяв активну участь у проведенні з 14 серпня по 3 вересня 1874 р. в Києві III Всеросійського археологічного з'їзду. В.Б.Антонович був заступником голови організаційного комітету О.С.Уварова, П.П.Чубинський входив до складу комітету від відділу РГТ.⁶⁴

Організатори з'їзду намагалися надати йому всеслов'янського характеру і створити на ньому наукову корпорацію слов'янознавців. На з'їзд приїхали відомі вчені з Росії (І.І.Срезневський, М.Костомаров, Д.Іловайський, О.Міллер) і з-за кордону - Л.Леже і А.Рамбо (Франція), С.Новакович (Сербія), О. і М.Коллари (Чехія) та ін. За традицією, що склалася, на з'їзді йшлося не лише про археологію - значна частина доповідей була присвячена питанням історичної географії, етнографії, фольклористики, історії мови й писемності.

Закриваючи з'їзд, його почесний голова граф Уваров зауважив, що своїм успіхом з'їзд завдячує насамперед київським ученим.⁶⁵ Дійсно, тон на конгресі задавали такі члени відділу Російського географічного товариства, як В.Антонович ("Про монету з іменем Володимира"), Ф.К.Вовк ("Про малоросійську орнаментику"): Н.П.Дашкевич ("Про Болоховську землю"), М.П.Драгоманов ("Сліди дружинного побуту в малоросійських колядках і піснях"), П.Житецький ("Про Пересопницьке євангеліє"). До конгресу були видані "Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей", а також перший том "Исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова. До з'їзду була видана також археологічна карта берега Дніпра від Вишгорода до Канева.

Те, що члени відділу свідомо намагалися надати з'їздові українського колориту, подобалося, зрозуміло, далеко не всім. М.С.Грушевський пізніше писав, що археологічний з'їзд став "бліскучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів"⁶⁶ Особливо багато наклепів і звинувачень посипалося на Драгоманова. Його полеміка з О.Міллером була настільки спотворена на сторінках "Киевлянина", що російський вчений змушений був узяти свого опонента під захист.

Звинувачення у сепаратизмі, що лунали на адресу Драгоманова як з боку "Киевлянина", так і з табору галицьких москвофілів, диктували керівництву відділу необхідність зміцнення зв'язків із вченими Галичини і Північної Буковини. За пропозицією М. Драгоманова членом товариства було обрано буковинського письменника Ю.Федьковича. Про те, як високо оцінювали здобутки відділу українознавці з Галичини, свідчить лист О.Терлецького до М.Бучинського від 17 серпня 1874 р. "Яка в Києві невсипуща праця, - я своїм очам не хотів повірити. Що сего року надруковано, а що друкується, а кілька готово для друку! Який свіжий, здоровий дух віє від тої громади, і через усе її ділання іде якийсь здоровий, реалістичний керунок, без фраз, без галасу... Треба тільки сильної організації і розумного провадження, то за рік за два українська справа в Росії така буде сильна, що ніщо її не поборе. Треба признати, що українці тепер дуже раціонально взялися до праці".⁶⁷

Діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства дістала високу оцінку І.Я.Франка. На його думку, у виданнях відділу відбита жива картина життя українського народу з його звичаями, світоглядом, з його радостями і горем, у них передана жива мова, якою народ найкраще говорить сам про себе.⁶⁸

Основною формою роботи відділу були реферати, які читалися на його засіданнях і після відповідного доопрацювання вміщувалися у "Записках" відділу. На 28 засіданнях, що відбулися за три роки існування відділу, було прочитано 33 доповіді з найрізноманітніших питань економіки, історії, статистики, етнографії. У двох томах "Записок" відділу, виданих у 1873 р. і 1874 р., вміщено чимало цікавих розвідок з історії, історичної географії, етнографії, статистики. Тут були опубліковані, зокрема, статті В.Б.Антоновича про промисловість Південно-Західного краю у XVIII ст., О.І.Лоначевського та Г.І.Купчанка про пісні буковинського народу з історико-географічною розвідкою про Буковину, П.П.Чубинського про інвентар селянського господарства, результати

кліматологічних досліджень Києва, проведені метеорологом О.В.Клосовським.

Одне з засідань відділу присвячувалося пам'яті відомого українського вченого М.О.Максимовича, який помер 10 листопада 1873 р. Заслухавши промови В.Б. Антоновича, М.П. Драгоманова, П.І. Житецького, М.М. Левченка, відділ ухвалив видати твори покійного і заснувати премію його імені за наукові праці.⁶⁹

Відділ взяв на себе продовження розпочатої “Громадою” роботи по виданню серії популярних брошур для народу українською мовою. Для цієї серії М. Драгоманов підготував брошуру “Про українських козаків, татар та турків”, яка вийшла у 1876 р. Для поширення літератури українською мовою у Києві під вивіскою “Левченко и Ильницький” було відкрито спеціальний книжковий магазин.⁷⁰

Справжньою сенсацією стали зроблені зусиллями відділу записи українських народних дум, виконуваних кобзарем О.Вересаєм. Аналіз їх музичних особливостей для “Записок” відділу був зроблений М.В.Лисенком. Праці О.В.Клосовського і О.О.Русова РГТ відзначило срібними медалями. Дещо пізніше престижними Уваровськими преміями були відзначені праці П.Житецького з історії “малорусского наречия” та згадувана вже багатотомна праця П.Чубинського.

У 1875 р. паризький географічний конгрес запропонував київському відділу РГТ взяти участь у виставці конгресу. Києви представили цікаві етнографічні матеріали, а також взяли участь у підготовці бібліографічного огляду найважливіших праць з історії Південно-Західного краю - з географії, історичної географії і етнографії. На цьому конгресі Чубинському за його капітальну працю присудили Золоту медаль.

Видання відділу мали широкий міжнародний резонанс. Англійський учений У.Ральстон писав на сторінках журналу “Athenaeum” (29 серпня 1874 р.): “Малоруські вчені виявляють останнім часом надзвичайну діяльність... Ніде на світі не видають тепер подібних книг краще, ніж у Росії. У цьому відношенні Росія дуже щаслива, тому що рідко в якомусь іншому місці можна знайти етнологів і міфологів таке широке поле для досліджень”

Не всі рецензії на наукову продукцію відділу були однозначно схвальними. Те, що деякі видання відділу в Росії зустрічалися з упередженням, засвідчила анонімна стаття-рецензія в журналі “Отечественные записки” (1874, № 10). Значна частина статті, що мала назву “Економічні відносини Півночі і Півдня”, присвячувалася аналізу

матеріалів, вміщених у першому тому “Записок” відділу. У фейлетонній манері автор глузував з приводу “економічної заспаності прекрасної України”, а невисокий рівень її економічного розвитку пояснював тим, що малорос Грицько Позіхайленко “замріявся про Сагайдачного”. Анонім вважав необ’єктивними висновки Ф.Вовка щодо високого рівня розвитку ремісництва і кустарної промисловості в Україні, звинувачував його в антиросійських випадках.

На честь співробітників відділу слід зауважити, що несправедливі нападки на його роботу не лишалися без відповіді. Трибуною для полеміки стала газета “Киевский телеграф”, яку з початку 1875 р. громадівцям вдалося взяти у свої руки, хоча й ненадовго. Газета, в якій активно співробітничали М. Драгоманов, Ф.Вовк, М.Зібер, О.Русов, С.Подолінський, П.Чубинський та інші провідні українські народознавці, відкрито заявляла про намір “ставитись безпосередньо до всіх проявів взаємодії племен і станів у нашій вітчизні, але... звертати особливу увагу на нужди і прояви життя народної маси”.⁷¹ За свідченням Драгоманова, напрям газети був близький програмі Кирило-Мефодіївського товариства, принаймні тим, що вона вела пропаганду ідей всеслов’янської єдності.⁷² Передрук у трьох номерах газети статті із видання П.Л.Лаврова “Вперед” (Лондон) свідчив і про те, що редакція віддала данину ідеям революційного народництва.

Бойовий, полемічний настрій газети був яскраво продемонстрований статтею-відповіддю на необ’єктивну рецензію в “Отечественных записках”. Зазначивши, що “рідко яка стаття останнім часом змусила стільки говорити про себе у нас”, як ця, автор статті-відповіді у коректній формі звертає увагу на ненауковий упереджений характер звинувачень, його полемічне підґрунтя: “Лиш тільки малорос заговорить про своє, багато хто зразу ж бачить у його словах племінний партикуляризм”. Не пройшло повз увагу автора статті відгуку й те, що російський автор “зовсім довільно відокремив від Малоросії Херсонщину й Новоросію, внаслідок чого висновки про торгіву діяльність малорусів зовсім повисли у повітрі”.⁷³

Незважаючи на очевидні успіхи в діяльності відділу, П.П.Чубинський лишався не повністю задоволеним напрямом і формами його роботи. Форма підготовки окремих рефератів, тематика яких здебільшого визначалася особистими уподобаннями членів відділу, вважав він, не дає змоги налагодити комплексні дослідження регіону. Він вважав необхідним створити мережу спеціальних кореспондентських пунктів,

які б регулярно збирали статистичні дані за єдиним методом і певною програмою. На засіданні відділу 17 березня 1875 р. було поставлено питання про необхідність перебудови роботи відділу з тим, щоб замінити довільні реферати широкими статистико-економічними дослідженнями за спеціальним планом. Складена М.І.Зібером програма для збирання відомостей з статистики і етнографії виходила з вивчення співвідношення виробництва і споживання в межах окремих територіальних або господарських одиниць. В альтернативній програмі, складеній Чубинським і Русовим, акцент робився на змінах, які вносила в систему аграрних відносин реформа 1861 р.⁷⁴

Цікаві перспективи розгортання роботи відділу відкрилися із зміною його керівництва в кінці березня 1875 р. Коли під тягарем звинувачень в заохочуванні сепаратизму, які увесь час лунали на адресу відділу, не витримали нерви у його голови - Г.П.Галагана та заступника голови В.В.Борисова, головою товариства був обраний О.О.Шміт, а його заступником В.Б.Антонович. 16 травня Антонович став головою товариства, а Чубинський - його заступником.

Те, що Антонович очолював Археографічну комісію, завідував кабінетом давнини при університеті, відкривало можливості тісного співробітництва комісії і відділу. Антонович був у цей час у розквіті творчих сил; від тому до тому видаваного ним "Архива Юго-Западной России" міцнів його талант як дослідника Правобережної України. Вміщена у "Записках" Відділу стаття В.Антоновича про промисловість Південно-Західного краю у XVIII ст. стала свідченням того, що відділ не збирається залишатися в рамках статистико-економічних досліджень. Саме в цей час В.Антонович виношує план "земельного", за його визначенням, вивчення території України, націлюючи своїх учнів на написання монографій з історії окремих земель Давньої Русі, а також створення історико-географічного словника.

Помітною подією став вихід виданих В.Антоновичем разом з М.Драгомановим "Исторических песен малорусского народа" (Т. I. і першого випуску II тому). Поставивши перед собою завдання не тільки зібрати всі існуючі варіанти народних епічних пісень, але й класифікувати їх, дати до них історичний коментар, автори створили перше справді наукове дослідження українського етносу; на жаль, воно лишилося незавершеним. "Уміла рука досвідченого історика почувається скрізь по таких поясненнях, і непомітно, по дрібницях, вона будує грандіозний малюнок безупинно обопільних відносин історії і поезії, дійсних фактів

життя і творчої вигадки”, - так охарактеризував цю працю один з учнів В. Антоновича А. Лобода. Працю В. Антоновича і М. Драгоманова він назвав підручником, “якого ніщо не заступає”.⁷⁵

Таким чином, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства зробив серйозну заяву на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського наукового центру. Проте його дні, як і газети “Киевский телеграф”, були вже злічені. Відносно газети Драгоманов писав, що “і своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією “Киевлянина” вона викликала проти себе багато ворогів, котрі вхопилися за слова “український сепаратизм” як за найліпшу палку”.⁷⁶ Другим кінцем цієї палки вони вдарили по відділу. На сторінках “Киевлянина” він звинувачувався у подібності “до якогось католицького ордену”, у тому, що археологічний з’їзд у Києві був скликаний з метою пропаганди українського сепаратизму, що під час перепису 1874 р. його організатори нав’язували жителям малоросійську мову” Справа не обмежувалася газетними звинуваченнями: в Петербург летіли доноси. У записці “Про діяльність українофілів у Київській губернії, що вийшла з надр горезвісного III відділення, докладно характеризувалися вияви “українофільської інтриги”. До хору доносителів приєдналися в столицях “Русский вестник”, “Голос”, “Московские ведомости”

За словами М. В. Лисенка, навряд чи у старі часи офіцери на фронтівих навчаннях так лаяли винних у чомусь солдатів, “як розносить “Русский вестник” пп. Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Чубинського та ін., звинувачуючи їх у зраді російському народові і нашій вітчизні”.⁷⁷ А Південно-Західний відділ товариства “удостоївся” ярлика “українофільського кагалу, який під прапором науки провозить політичний сепаратизм”⁷⁸

Особливо ревним гонителем “українофільства” став згадуваний вже М. В. Юзефович. Його стаття, направлена у газету “Киевлянин”, була настільки різкою за тоном, що ні місцевий цензор, ні навіть генерал-губернатор С. М. Дондуков-Корсаков не наважилися вирішити питання про її опублікування самостійно, і направили статтю в Головний комітет у справах друку. Відділ РГТ у ній іменувався “українофільською збірнею” організованою партією, що проводить у життя національний сепаратизм. Матеріали відділу, писав Юзефович, можуть використовуватися “для зловорожої пропаганди” “Українофільство, писав він, є не більш як покришка, підбита найчистішим соціалізмом”.⁷⁹

Направляючи статтю у Санкт-Петербург, цензор Пузиревський звертав увагу не лише на різкість тону “і серйозні звинувачення, що висловлюються проти вченої урядової установи, керівником і покровителем якої є головний начальник краю”, але й на надуманість звинувачень. Хвилювало його також і те, що такі статті стимулюють полеміку навколо українофільства і тим самим популяризують його”.⁸⁰

Стаття так і не була дозволена до друку, але Юзефович не вгамувався. 12 травня 1875 р. він надіслав шефу жандармів і начальнику III відділення О.Л.Поталову листа, в якому писав, що всі заходи, спрямовані проти українофільського руху, не зарадять справі, “доки Київський відділ Географічного товариства існуватиме у своєму нинішньому складі” Закриття установи, “безумовно корисної, але такої, яка ухилилася від своєї прямої справи”, вважав він, виявиться плідним для самої науки, “що завжди потерпала від політичних домішок” Що ж до сучасного українофільства, то воно “маскує собою ідеї соціалізму і тому вимагає енергійних заходів для викорінення зла”.⁸¹

Щоб остаточно знищити “зло”, вороги українства скористалися з проїзду царя через Київ у вересні 1875 р. Єдиний незалежний на той час український орган “Правда” (Львів) досить точно визначив причини, що викликали Емський указ. “Цар Олександр II завітав у Київ саме під той час, коли по всій Росії гомоніли про соціалізм, про революцію, анти і тайні заговори... Не було луччого способу, як окричати українське діло революційним юмунізмом і соціалізмом, а щирих прихильників для добра народу зденунціювати революціонерами. Діло повелось! Київські донощики наново зафарбували свою шкіру російським патріотизмом, а українська справа стала в очах правительства наравні з революцією”.⁸² Звинувачення київських громадівців у тому, що вони, мовляв, “в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій писання Маркса”, і спричинилися до закриття відділу й газети “Киевский телеграф”

Коли над відділом згустилися хмари, багатьом здавалося, що від можливих репресій першим постраждає його голова В.Б.Антонович. Але Чубинський прийняв основний удар на себе. Він спеціально виїхав у Петербург з великою доповідною запискою і просив заступника голови і фактичного керівника РГТ П.П.Семенова передати її міністру внутрішніх справ О.Є.Тимашеву.⁸³ Неясно, чи був ознайомлений Тимашев із цією запискою. Але добре відомий його лист на ім'я президента РГТ великого князя Костянтина Миколайовича від 7 липня 1875 р. У ньому говорилося, що “внаслідок виявленої в останні роки на півдні Росії діяльності

пропагандистів особливого гатунку, заражених т.зв. “українофільством”, була скликана за повелінням царя особлива нарада, що мала розробити запобіжні заходи, щоб “зупинити у корені і покласти край дальшому розвитку шкідливої українофільської пропаганди”. На журналі цієї наради Олександр II наклав резолюцію: “Виконати, але з тим, щоб відділ Географічного товариства у Києві у нинішньому складі був закритий і щоб відкриття його знов не могло відбутися інакше, як з мого дозволу на подання міністра внутрішніх справ”.⁸⁴

“Высочайше утвержденная” комісія включила у свою ухвалу особливий пункт, який стосувався Драгоманова і Чубинського. В ньому говорилося: “Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського, як невинуватих і напевно небезпечних у краї агітаторів із заборонаю в’їзду в південні губернії і столиці, під секретний нагляд”.⁸⁵

У розправі над Чубинським і над ним самим Драгоманов вбачав політичний акт, спрямований проти вчених, “що провинилися в заняттях малоросійською етнографією”, тобто проти української науки, як такої. “Навіть збирання етнографічних матеріалів про Малоросію за дорученням офіційного вченого товариства визнається злочином і карається заднім числом” писав він. Ще більш дивним вважав Драгоманов розпорядження уряду про закриття відділу лише на підставі пліток, натяків про те, що відділ “прикриває прапором науки зовсім ненауковий вантаж” Особливо стурбувало його те, що “і російська преса, і вчені мовчать”

Драгоманов пішов і далі, розставивши всі крапки над “і” Він не побоявся солідаризуватися з висловлюваними на сторінках закордонної преси твердженнями про те, що ці заходи є “крайній прояв великоруського централізму і нівелюючої політики російського уряду”. З неперевершеним сарказмом Драгоманов заявив: “Мабуть, в імперії новим органом державної влади стала голова київського наклепника М.Юзефовича. Невже це не образливо для гідності великоруської народності, російського суспільства і самого уряду, якщо він ще існує в Росії як щось органічне і таке, що має свідомість”? - запитував він.⁸⁶

Навряд чи ці гнівні вигуки людини, що тепер уже назавжди стала вигнанцем, дійшли до сердець тих, кому були адресовані. Імператорське Географічне товариство не наважилося протестувати проти закриття свого відділу. Щоправда, Семенов, восени 1876 р. відвідавши Київ, багато разів зустрічався з Чубинським, запевняв його, що Географічне товариство і його президент обурені закриттям і мають намір подати про це доповідну записку Міністерству внутрішніх справ. Втім, якщо вірити чуткам, що

ходили у Києві, у приватному листі на ім'я С.М. Дондукова-Корсакова він писав про "відносну некорисність" відділу, про те, що серед його членів можуть приховуватися люди, яких не розкусити, "як не розкусив геніальний Петро Маз епу".⁸⁷

На офіційному рівні питання про відновлення відділу було поставлене лише через 22 роки. У середині 1898 р. у Києві відбувся з'їзд природознавців і лікарів, який порушив питання про утворення Південного відділу РГТ, тепер уже для всієї України. У листі до П.Семенова, з яким звернувся дійсний член РГТ Л.С.Личков, говорилося, що учасники з'їзду дійшли висновку, "що часи українофільських рухів, часи Драгоманова і Чубинського давно минули", і що їх підтримав генерал-губернатор М. Драгомиров.⁸⁸ Але в Петербурзі, очевидно, міркували інакше. Ініціатива науковців і на цей раз не знайшла підтримки.

Таким чином, налагодити систематичні дослідження історії, економіки, народного побуту Наддніпрянщини - при всій важливості вивчення специфіки регіону і за наявності у Києві чималого наукового потенціалу - відділу РГТ так і не вдалося. І все ж значення його доробку не варто недооцінювати. Завдяки йому вдалося створити цікаві методики історико-статистичних обстежень, провести перший перепис населення Києва. В процесі регіонально-історичних студій відбувалося становлення науково-організаційних основ українознавства. Певну роль відіграв відділ і у суспільному житті України, сприяючи розвитку національної самосвідомості інтелігенції та її згуртуванню.

«На основі активних наукових пошуків на початку 70-х рр. вдалося, нарешті, розв'язати неодноразово порушуване питання про історичне товариство у Києві, хоча і не без певних драматичних колізій. Перше засідання товариства, яке дістало ім'я Нестора-літописця, відбулося 10 листопада 1873 р. Невтомному ентузіастові, патріархові українознавства, що протягом усього свого життя добивався його відкриття М.О.Максимовичу не судилося дожити до цієї дати. Спочатку його ідею "перехопив" спритний "ділок від науки" доцент російської словесності у Київському університеті І.П.Хрущов, який у 1872 р. добився затвердження власного статуту історичного товариства, чим Максимович був глибоко вражений. Під час бюрократичної тяганини навколо утворення ще одного товариства - при Київському університеті - а потім навколо об'єднання двох історичних товариств Максимович помер. Серед членів-фундаторів об'єданого товариства Нестора були В.Б.Антонович, В.С.Іконников, І.І.Малишевський, П.Г.Лебединцев, в його роботі в різний час брали

участь М.Ф.Владимирський-Буданов, І.В.Лучицький, П.С.Єфименко, Л.В.Падалка, І.М.Каманін та інші. З 1877 р. по 1881 р. головою товариства був А.А.Котляревський, у 1881-1887 р. - В.Б.Антонович, у 1887-1899 рр. - М.Ф.Владимирський-Буданов... Товариство видавало власні "Чтения", неофіційним його органом був журнал "Киевская старина"

Оскільки більшість у товаристві належала історикам, близьким до Київської духовної академії, в його діяльності відчувався помітний крен у бік церковної історії, а також загальноросійських проблем. Регіональна проблематика була представлена майже виключно дослідженнями з археології та історичної топографії Києва і Київщини. Виключенням були цікаві доповіді молодих на той час М.С.Грушевського та Д.І.Багалія, які на засіданні товариства виголосили кілька цікавих рефератів з регіональних проблем історії України. В листопаді 1892 р. М.С.Грушевський прочитав доповідь з історії Барського староства, звернувши особливу увагу на процеси колонізації краю, його роль в історії козацтва, характерні риси околичної шляхти, яка всупереч польським впливам зберігала типове українське обличчя протягом кількох століть".⁸⁹ У жовтні 1893 р. він же виступив із міркуваннями про організацію управління і суду у Подільській землі у XIV-XV ст. Аж до 1436 р., доводив він, тут існувала система управління, що нагадувала устрій Галицької Русі, і лише після цієї дати на Поділлі утвердилися сенаторські та земські уряди за польським зразком.⁹⁰

Д.І.Багалій, ще не будучи членом товариства, на засіданні у березні 1881 р. прочитав реферат "З історії внутрішніх відносин Сіверської землі. Князі і віче у Сіверській землі в удільний період" Деяко пізніше предметом його спеціального інтересу стали земельні відносини на Лівобережній Україні, що знайшло відображення у доповіді про "займанщину" на цих територіях у XVII і XVIII ст. Ідейно-політична боротьба в аграрному питанні, що точилась в Росії, наклала виразний відбиток на хід наукових дискусій у товаристві. Д.Багалій належав до числа істориків, які обґрунтовували право селян на землю тим, що після Визвольної війни магнатське землеволодіння було зруйноване, а "порожні землі" зайняті селянами. "Займанщина", на його думку, створювала право власності. Що ж до общини, яка була формою землекористування у Великоросії, то Д.Багалій вважав, що для України вона невластива. Його опонентом виступав І.В.Лучицький, який доводив, що "общинне землеволодіння в лівобережній Україні існувало повсюдно".⁹¹ Супречка між двома відомими істориками тривала на сторінках "Киевской

старини”.⁹²

Виразного громадського звучання набула організована товариством наукова дискусія з приводу етногенезу українців та проблем їх розселення на Подніпров'ї. Спір “южан с северянами”, розпочатий М.П.Погодіним, на засіданнях київського історичного товариства був продовжений його прибічником О.І.Соболевським. Опонентами Соболевського виступили І.П.Житецький, В.Б.Антонович, М.П.Дашкевич та інші вчені, які переконливо доводили автохтонність українського населення на теренах Наддніпрянщини. “Саме положення про розрідження населення Києва, - зазначав В.Антонович, - більше історична фікція, ніж доведений історичний факт” На думку М.П.Дашкевича, “історичні дані не підтверджують здогаду про етнографічні зміни населення Київської області до XVI ст.”⁹³

Проте загалом, як свідчив пізніше О.Гермайзе, доповіді на українські теми були нечастими на засіданнях товариства, оскільки провід у ньому “належав тим групам, що мали певний українофобський напрямок” Із співробітництвом з людьми, далекими від українського руху і ворожими йому, за його словами, мусила миритися і “Комісія для розбору древних актів”⁹⁴ Тільки Українське наукове товариство, що виникло 1907 р. з ініціативи М.С.Грушевського у Києві, відкрито заявило про себе як про орган української науки. Втім, проблеми регіональної історії помітного місця в його діяльності не займали.

Створюючи уже в 20-х роках систему порайонного історичного дослідження України, М.С.Грушевський спирався на здобутки “обласного” напряму в історіографії, який заклав підвалини історично-географічного та культурно-історичного обслідування її території. Досить високо оцінювалися ці здобутки і у працях істориків державницького напряму. Так, Д.І.Дорошенко, говорячи про серію монографій учнів В.Б.Антоновича, писав: “Всі відомості, які подає нам археологія, старі літописи, записи чужинців та інші пам'ятки, зібрані тут в системі, і ми маємо змогу простежити долю кожної окремої землі, взаємні відносини земель між собою, а разом із тим можемо уявити собі загальний розвиток на цілій Русі-Україні”.⁹⁵ “Земельна” школа поклала початок історико-географічному напряму в історіографії, допомогла заповнити чимало “білих плям”, зв'язаних із вивченням соціально-економічної історії, торговельних зв'язків українських земель, культури і побуту в Україні.

Нині, у незалежній Україні, настав час віддати належне ентузіастам історичної

регіоналістики, відтворити непросту долю української науки в імперських лещатах. Чимало належить зробити і для того, щоб все те краще, що закладалося в методики українознавців ХІХ ст., "працювало" на вдосконалення регіональної політики, на стабільність і національну безпеку України.

ПРИМІТКИ

- ¹ Див.: Кривецький І. Регіоналізм. Що досі зробили галицькі українці на сім полі // *Нова зоря* (Львів). - 1928. - Ч.8; його ж: *Львова історія* // Там же. Ч.12.
- ² Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. - Х. - К. 1926. - С.3.
- ³ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // *Літературно-публіцистичні праці*. - Т.І. - К., 1970. - С.458-459.
- ⁴ Полонська-Василенко Н.Д. *Українська Академія Наук. Нарис історії*. - К., 1953. - С.9.
- ⁵ Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р.* - Х. - К., 1930. Грушевський М. *Порайонне історичне дослідження Укра* - С. 100.
- ⁶ Див.: Горленко В.Ф. *Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків*. - К., 1964. - С.186-235; його ж: *Становлення української етнографії кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст.* - К., 1988. - С.77-133; Кривець О.М. *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* // *Народна творчість і етнографія* - 1973. № 2. - С.60—66.
- ⁷ Волощенко А.К. *Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на початку 80-х років ХІХ ст.* - К., 1974. - С.118-123; Іванова Р.П. *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (ІІ половина ХІХ ст.)*. - К., 1971. - 253 с.; Корнійчук Л.Я. *Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст.* - К., 1971. - С.105-118 та ін.
- ⁸ Ефименко А. *Южная Русь. Очерки исследования и заметки*. - Т.ІІ. СПб, 1905. - С.302.
- ⁹ Шандра В.С. *До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30-60-х рр. ХІХ ст.* // *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Зб. наукових праць*. - К., 1988. - С.49-54.
- ¹⁰ Цит. за: Сублицький О. *Україна. Історія*. - К., 1991. - С.191.
- ¹¹ Грушевський М. "Малоросійські песни" Максимовича і століття української наукової праці // *Україна*. - 1927. - № 6. - С.4.
- ¹² Див.: Козлов В.П. *Колумбы российских древностей*. С., 1981. - С.33-35.
- ¹³ Щербина В. *Спроби організації наукової історичної праці у Києві у першій*

- половині XIX ст. // Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.10-14.
- ¹⁴ Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде Михаила Максимовича. - СПб. 1871. - С.114-118.
- ¹⁵ Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко у Київській Археографічній комісії // Український історичний журнал. - 1991. - № 3. - С.44.
- ¹⁶ Грушевский М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. - Т.1. - СПб, 1914. - С.15.
- ¹⁷ Горленко В.Ф. Русское географическое общество и украинская этнография в середине XIX века // Советская этнография. - 1957. - № 3. - С.130.
- ¹⁸ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського. - II, 2467.
- ¹⁹ Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т.III. - Этнография малорусская. - СПб, 1831.- С.36-37.
- ²⁰ ЦДІА України, ф.873, оп.1, спр.25, арк.2.
- ²¹ Там само, ф.884, оп.1, спр.2, арк.1.
- ²² Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. - К., 1846. - С.78..
- ²³ Журавский Д.П. План статистического описания губерний Киевского учебного округа // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. - Т.1. - К., 1852. - С.8-10..
- ²⁴ Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. - Т.III. - М., 1947. - С.387.
- ²⁵ История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845-1895. - Ч.II. - СПб, 1895. - С.1343.
- ²⁶ ЦДІА України, ф.884, оп.1, спр.29, арк.5.
- ²⁷ Труды Комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском Университете святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа - Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. - Т.2. - К., 1853. - С.13-14..
- ²⁸ ЦДІА України, ф.884, оп.1, спр.29, арк.68-69.
- ²⁹ Известия Императорской Академии Наук. Отделение русского языка и словесности. - Т.III. - СПб, 1854. - С.85.
- ³⁰ Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихя. - К., 1864; його ж: Уезды Киевский и Радомышльский. - К., 1872.
- ³¹ ЦДІА України, ф.884, оп.1, спр.60, арк.2-15.
- ³² Там само, спр.26, арк.29-30.
- ³³ Там само, ф.873, оп.1, спр.25, арк.5.
- ³⁴ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - С.355..
- ³⁵ ЦДІА України, ф.884, оп.1, спр.79, арк.1.
- ³⁶ Лист М.В.Юзефовича до В.М.Білозерського // Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - С.359.

- ³⁷ Цит. за: Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. - 1928. - Кн.1. - С.102..
- ³⁸ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - С.196.
- ³⁹ Драгоманов М.П. Политические сочинения. - Т.І. - М., 1908. - С.200-216.
- ⁴⁰ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - Т.2. - К., 1970. - С.461-462.
- ⁴¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - С.207.
- ⁴² Киевлянин. - 1871. - 25 февраля.
- ⁴³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. - Т.І. -СПб, 1872. - С.І-XV.
- ⁴⁴ Костомаров Н.И. Задачи украинофильства // Вестник Европы. - 1882. - Февраль. - С.887.
- ⁴⁵ Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. - СПб, 1880. - С.169.
- ⁴⁶ Цит. за: Куницький А.С. Український етнограф Павел Платонович Чубинський // Советская этнография. - 1956. - № 1. - С.80. Про експедицію П.Чубинського див.також: О.Куницький, К.Чубинська Перша етнографічна експедиція на Правобережжю України // Народна творчість і етнографія. - 1971. - № 6. - С.66-70.
- ⁴⁷ Киевлянин. - 1866. - 24 вересня; докладніше про це див.: Кравець О.М. Назв. праця. - С.61.
- ⁴⁸ Зиславський Д. М.П.Драгоманов. - К., 1924. - С.37.
- ⁴⁹ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського. - III, 69979.
- ⁵⁰ Житецький І. Назв. праця. - С.125.
- ⁵¹ Цит. за: Чередниченко Д. Велетен української культури // Соціалістична культура. - 1989. - № 2. - С.30.
- ⁵² Семенов П.П. История деятельности Императорского Российского географического общества. - Т.ІІ. - СПб, 1896. - С.487-488.
- ⁵³ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського. - II, 365.
- ⁵⁴ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - Т.І. - С.171.
- ⁵⁵ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. / Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.15-22.
- ⁵⁶ Волков Ф. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь. - 1914. - № 1. - С.47.
- ⁵⁷ Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 г. - Т.І. - К., 1874. - С.5-6.
- ⁵⁸ Там само. - С.3.
- ⁵⁹ Пынин А.Н. История русской этнографии. - Т.ІІІ. - С.359.
- ⁶⁰ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського, II, 6777.
- ⁶¹ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885), У двох томах. - Т.І. - К., 1994. - С.105.
- ⁶² Див.: Шамрай С. Київський одноденний перепис 1874 р. // Київ та його

- околиця в історії і пам'ятках. Х., 1926. - С.351-384.
- ⁶³ Житецький І. Назв. праця. - С.34.
- ⁶⁴ Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899 рр.) // Київська старовина. - 1995. - № 3. - С.65-72.
- ⁶⁵ Див.: Пытин А.Н. История русской этнографии. Т.III. - С.362.
- ⁶⁶ Цит. за: Студинський К. Осип Терлецький про Археографічний з'їзд в Києві // Україна. - 1927. - № 5. - С.38.
- ⁶⁷ Там само. - С.46, 48.
- ⁶⁸ Записки НТШ. - 1908. - Кн.V. - С.13.
- ⁶⁹ Житецький І. Назв. праця. - С.34.
- ⁷⁰ Новицький В.Д. Из воспоминаний жандарма. - М., 1991. - С.126.
- ⁷¹ Киевский телеграф. - 1875. - 16 февраля.
- ⁷² Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - Т.II. - С.246.
- ⁷³ Киевский телеграф. - 1875. - 3 січня.
- ⁷⁴ Докладніше див.: Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. - К., 1971. - С.113-115.
- ⁷⁵ Лобода А. Праці Антоновича по етнографії і літературі // Записки Українського наукового товариства в Києві. - Кн.III. - К., 1908. - С.27-28.
- ⁷⁶ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини // Літературно-публіцистичні праці. - Т.II. - С.246.
- ⁷⁷ Голос. - 1875. - 31 марта.
- ⁷⁸ Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці. - Т.I. - С.60.
- ⁷⁹ Прапор марксизму. - 1928. - № 1. - С.106-110.
- ⁸⁰ ЦПА України, ф.273, оп.1, спр.828, арк.55.
- ⁸¹ Стебницький П. Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна. Наука і культура. Вип. 26-27. - К., 1993. - С.100.
- ⁸² Правда (Львів). - 1876. - 31/19 липня.
- ⁸³ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885). - Т.I. - С.118.
- ⁸⁴ Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. - М. - Л., 1946. - С.160.
- ⁸⁵ Архів Михайла Драгоманова. - Т.I. - Варшава, 1937. - С.404.
- ⁸⁶ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - Т.I. - С.489.
- ⁸⁷ Архів Михайла Драгоманова. - Т.I. - Варшава, 1937. - С.57.
- ⁸⁸ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. - С.121-122.
- ⁸⁹ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. VI. - К., 1892. - С.15-16.
- ⁹⁰ Там само. - Кн. VIII. - К., 1894. - С.15-16.
- ⁹¹ Там само. - Кн. II. - К., 1888. - С.198.
- ⁹² Киевская старина. - 1883. - Кн.2. - С.409-415; Кн.12. - С.560-562.
- ⁹³ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. - Кн. II. - К., 1888. - С.215-226.

⁹⁴ Гермайзе О. Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. - 1929. - Січень-лютий. - С.33-34.

⁹⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С.66.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Регіональна специфіка Правобережної України. Київ як народознавчий центр	6
2. Проблеми регіону у планах і діяльності “Комісії для опису губерній Київського учбового округу”	12
3. Відділ РГТ у Києві і початок інституалізації української науки	18
Примітки	39

Підписано до друку 28.11.95 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 2,56 Обл. вид. арк. 2,64

Тираж 80. Зам. 513 1997р. Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

